

«ΚΛΕΙΔΙΑ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

(*Ελευθεροτυπία*,
Ιστορικά – Οι πρωτοπόροι
30/3/2006)

Είναι γεγονός πως η εξοικείωση με τη σκέψη του Καντ δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ο μελετητής καλείται να δαμάσει ένα σύνολο τεχνικών εννοιών, επιχειρημάτων και αλληλοεξαρτώμενων θέσεων που καλύπτουν τους κυριότερους κλάδους του φιλοσοφικού στοχασμού και απαρτίζουν ένα περίπλοκο σύστημα. Για να το κατορθώσει οφείλει να κατανοήσει την ιδιαιτερότητα και τον επαναστατικό χαρακτήρα της καντιανής προσπάθειας για την επίλυση μιας σειράς φιλοσοφικών προβλημάτων, η αντιμετώπιση των οποίων φαινόταν να έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο.

Ξεκινώντας από την έννοια της κριτικής φιλοσοφίας που εισηγείται ο Καντ στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*,¹ μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τη σημασία του εγχειρήματος οριοθέτησης της γνωστικής εμβέλειας της φιλοσοφικής σκέψης. Η οριοθέτηση αυτή προτείνεται από τον εμπνευστή της ως απαραίτητη για να σταματήσει η άγονη αντιπαράθεση δογματικών ισχυρισμών που οδηγούν σε διαλεκτικές πλάνες και αντινομίες και ανοίγουν το δρόμο σε ακραίες σκεπτικιστικές αμφισβητήσεις.

Το αίτημα της οριοθέτησης που εκφράζει ένα είδος γνωσιολογικής ταπεινοφροσύνης, συμπληρώνεται από την κεντρική ιδέα μιας «κοπερνίκειας στροφής» στη φιλοσοφία. Σύμφωνα με αυτή τη σύλληψη, θα διαπιστώσουμε ότι δεν οφείλει όλη η γνώση μας να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τα *a priori* στοιχεία της γνώσης μας που προέρχονται από τον ίδιο τον ανθρώπινο νου. Αυτά τα στοιχεία που *εμείς* επιβάλλουμε στα πράγματα μπορούμε να τα γνωρίσουμε με βεβαιότητα ως απαραίτητα δομικά υλικά του εμπειρικού κόσμου τον οποίο προσεγγίζουμε αρχικά μέσα από τις αισθήσεις μας και συλλαμβάνουμε με τις έννοιές μας.

Εγκαταλείπεται έτσι η φιλοδοξία να επιτευχθεί οποιαδήποτε ουσιώδης *a priori* γνώση της μεταφυσικής διάστασης που υπερβαίνει τα όρια της δυνατής εμπειρίας. Ο

¹ Υπάρχουν αξιόπιστες ελληνικές μεταφράσεις των βασικών έργων του Καντ, ορισμένες από τις οποίες αναφέρονται στα προηγούμενα άρθρα αυτού του αφιερώματος. Για μια εκτενέστερη, πρώτη βιβλιογραφική ενημέρωση, ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευθεί το άρθρο του Ηλία Μαρκολέφα, "Immanuel Kant", *Cogito*, τεύχος 2, Ιανουάριος 2005, σελ.120-121.

θεωρητικός Λόγος καλείται να περιοριστεί στη διερεύνηση των αναγκαίων, *a priori* συνθηκών δυνατότητας κάθε γνώσης. Χρησιμοποιώντας την καντιανή ορολογία, θα λέγαμε πως οι νόμιμοι γνωστικοί στόχοι της φιλοσοφικής σκέψης δεν μπορεί να είναι *υπερβατικοί*, δηλαδή να αφορούν την πραγματικότητα που εκτείνεται πέρα από τον κόσμο της εμπειρίας μας, αλλά οφείλουν να είναι μόνο *υπερβατολογικοί*, δηλαδή να αναφέρονται στις *a priori* συνθήκες δυνατότητας της γνώσης αυτού του κόσμου. Οι παραδοσιακές μεταφυσικές αναζητήσεις παραχωρούν έτσι τη θέση τους σε μια γνωσιολογική έρευνα νέας μορφής, που συνιστά και μια ιδιότυπη μεταφυσική της εμπειρίας, στο βαθμό που ο κόσμος ο οποίος μας αποκαλύπτεται μέσα από την εμπειρία μας προσαρμόζεται αναγκαστικά στην υφή και τη λειτουργία των νοητικών μας δυνάμεων. Οι νοητικές αυτές δυνάμεις, περιλαμβάνουν την *αισθητικότητα* που αποτελεί το πρώτο πλαίσιο πρόσληψης αισθητηριακού υλικού, και τη *νόηση* (ή *διάνοια*), το ανώτερο επίπεδο εννοιολογικής του επεξεργασίας. Ο χώρος και ο χρόνος και οι κατηγορίες, οι καθαρές έννοιες της νόησης, αποτελούν αντίστοιχα τις *a priori* μορφές της εποπτείας και τους νοητικούς μηχανισμούς για την ενοποίηση των φαινομένων τα οποία γνωρίζουμε.

Κατ'αυτόν τον τρόπο, ο Καντ επιτυγχάνει μια πρωτότυπη σύνθεση *ρασιοναλισμού* και *εμπειρισμού* στο χώρο της γνωσιολογίας και *ιδεαλισμού* και *ρεαλισμού* στο πεδίο της μεταφυσικής. Είναι εμπειριστής εφόσον παραδέχεται ότι η γνώση ξεκινά αναγκαστικά με την εμπειρία και ταυτόχρονα ρασιοναλιστής γιατί υποστηρίζει ότι δεν πηγάζει αποκλειστικά από την εμπειρία. Είναι ρεαλιστής στο βαθμό που συμφωνεί ότι ο κόσμος ως σύνολο *πραγμάτων καθεαυτά* (ή *νοουμένων*) υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου, και ταυτόχρονα ιδεαλιστής, αφού πιστεύει ότι ο κόσμος ως σύνολο *φαινομένων* συγκροτείται από τον ανθρώπινο νου. Ο *υπερβατολογικός* του *ιδεαλισμός* μπορεί να αποκληθεί και *μορφικός*, επειδή εκείνο που περιγράφει ως εξαρτώμενο από το νου είναι η μορφή των φαινομένων, ή και *κριτικός* στο μέτρο που υπαγορεύεται από την αυτοκριτική εξέταση του καθαρού Λόγου.

Μπορεί κανείς να μην κατανοεί πλήρως ή και να αμφιβάλλει για τη λογική συνοχή της καντιανής σύλληψης. Όπως έχουν παρατηρήσει πολλοί μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, η σύνθεση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού μοιάζει ασταθής και προβληματική, εάν δεν είμαστε ικανοί να εξηγήσουμε πώς ακριβώς ο κόσμος μπορεί *συνάμα* και να εξαρτάται και να υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου. Η προτεινόμενη αντίληψη των σχέσεων ανθρώπινου νου και κόσμου ίσως γίνεται

σαφέστερη αν ερμηνεύσουμε την κεντρική διάκριση μεταξύ πραγμάτων καθεαυτά και φαινομένων ως διάκριση μεταξύ δύο *τρόπων θεώρησης ή όψεων* ενός ενιαίου κόσμου και όχι ως διαφοροποίηση μεταξύ *δύο κόσμων* ή *δύο διαστάσεων*. Ο *υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, είναι ορθότερο να θεωρηθεί γνωσιολογική, ή καλύτερα μεταφιλοσοφική ή μεθοδολογική, και όχι ουσιωδώς μεταφυσική τοποθέτηση. Πρόκειται απλώς για την αναγνώριση των ορίων, των επιστημικών συνθηκών και της ιδιαίτερης φύσης της ανθρώπινης γνώσης, για την απόρριψη της δυνατότητας υιοθέτησης μιας *θεοκεντρικής σκοπιάς υπό το πρίσμα της αιωνιότητας*, και κατά συνέπεια για την αποδοχή ενός είδους αγνωστικισμού για την βαθύτερη υφή της πραγματικότητας, θεωρημένης *καθεαυτήν*. Η αντίθετη τοποθέτηση είναι ο *υπερβατολογικός ρεαλισμός* τον οποίο κατά τον Καντ υιοθετούσαν όλοι οι παλαιότεροι φιλόσοφοι και που μπορεί να οδηγήσει στον *εμπειρικό ιδεαλισμό*. Ο ιδεαλισμός αυτός πρέπει να απορριφθεί ως *απαράδεκτος, εφόσον, όπως φαίνεται από τη σκέψη του Μπάρκλεϋ, συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ανεξάρτητης ύπαρξης των υλικών πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου*.

Ωστόσο, είναι αδύνατον να καταλάβει κανείς πλήρως τις γνωσιολογικές και μεταφυσικές θέσεις του Καντ αν δεν προσέξει την εμβέλεια της στρατηγικής του. Γιατί πέρα από τις επί μέρους συνθέσεις στοιχείων των αντίπαλων φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής του, των οποίων ελέγχει τις δογματικές παραδοχές, ο εισηγητής της κριτικής στροφής, ενδιαφέρεται κυρίως για την συμφιλίωση του επιστημονικού κοσμοειδώλου των Νεότερων Χρόνων με τις πεποιθήσεις του απλού ανθρώπου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε την προτεραιότητα την οποία αποδίδει στον *πρακτικό Λόγο* που ασχολείται με την ηθική και τη θρησκεία. Έτσι, ακριβώς οι ριζικοί περιορισμοί στη θεωρητική μεταφυσική γνώση τους οποίους επιβάλλει η υπερβατολογική του σκοπιά, του επιτρέπουν να διασφαλίσει την πρακτική γνώση του ηθικού νόμου και της ελευθερίας που τον στηρίζει και την ορθολογική πίστη στο Θεό και την αθανασία της ψυχής. Μαζί με τις δογματικές θέσεις και τις μάταιες προσπάθειες ορθολογικών αποδείξεων για την ύπαρξη κάποιας πνευματικής, υπερβατικής πραγματικότητας καταρρέουν και οι αντίθετες, εξίσου δογματικές, υλιστικές και αθεϊστικές αντιλήψεις, και οι αδικαιολόγητες σκεπτικιστικές προσεγγίσεις.

Σ' αυτό το σημείο ο μελετητής θα στραφεί στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ και θα εστιάσει την προσοχή του στα *Θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών* και στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. Η επαναστατική συμβολή του Καντ και σε αυτόν τον χώρο συνίσταται προπάντων στην αναγνώριση των άρηκτων και αμοιβαίων

σχέσεων ηθικής, ορθολογικότητας και ελευθερίας. Η καντιανή ηθική που μπορεί να φαίνεται απόλυτη, αυστηρή και φορμαλιστική συνιστά μια θαυμαστή απόπειρα αυτόνομης θεμελίωσης βασικών ηθικών πεποιθήσεων. Η θεμελίωση αυτή επιδιώκεται με αναφορά σε αρχές που μας επιτρέπουν να ελέγχουμε την ορθολογικότητα των ηθικών μας κανόνων, και, υπερβαίνοντας τις φυσικές μας εγωιστικές προδιαθέσεις, να αντιμετωπίζουμε τον εαυτό μας και τους συνανθρώπους μας ως ισότιμους νομοθέτες ενός υποθετικού δημοκρατικού κράτους ελεύθερων, έλλογων όντων.

Ασφαλώς, πρέπει και εδώ να είμαστε προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουμε μια σειρά σοβαρών ενστάσεων που αφορούν κυρίως τις δυσκολίες ερμηνείας και εφαρμογής της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ. Και οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η σύλληψή του της *κατηγορικής προσταγής*, της κεντρικής αρχής του ηθικού νόμου, στις διάφορες διατυπώσεις της, που αναφέρονται κυρίως στην αναγκαία καθολικευσιμότητα των κανόνων της συμπεριφοράς μας και στην απαίτηση μεταχείρισης του εαυτού μας και των συνανθρώπων μας ως αυτοσκοπών και ποτέ μόνο ως μέσων των πράξεών μας, μάλλον δεν επαρκεί για να εκφράσει όλες τις διαστάσεις του ηθικού βίου. Όμως, δεν μπορούμε να αρνηθούμε πως η σύλληψη αυτή βρίσκεται στον πυρήνα του ηθικού μας στοχασμού και στηρίζει ένα πλέγμα νεότερων ρυθμιστικών ιδεών που αφορούν, μεταξύ άλλων, την ισότητα, την αξιοπρέπεια και τα ατομικά δικαιώματα και εξακολουθούν να εμπνέουν τις σύγχρονες προσπάθειες για τη διαμόρφωση μιας οικουμενικής ηθικής. Η εξέταση της ανάδειξης αυτών των ρυθμιστικών ιδεών και στα πολιτικά δοκίμια του Καντ διευκολύνει την αποτίμηση της γενικότερης συνεισφοράς του στη φιλοσοφική κληρονομιά του Διαφωτισμού.

Τέλος, ο μελετητής που θέλει πραγματικά να ολοκληρώσει την γνωριμία του με την καντιανή σκέψη, είναι υποχρεωμένος να εντρυφήσει στην συλλογιστική της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*. Πρόκειται για τον τελευταίο μεγάλο σταθμό της εξέλιξης της κριτικής φιλοσοφίας. Εδώ δεν θα συναντήσει μόνο τις αρχές για μια ρηξικέλευθη ανάλυση της αισθητικής εμπειρίας ως βίωσης μιας μορφής «σκοπιμότητας χωρίς σκοπό», αλλά θα κληθεί να εμβαθύνει στο νόημα της *αναστοχαστικής* κριτικής ικανότητας και της προτεινόμενης υπέρβασης της αντίθεσης μεταξύ φύσης και ελευθερίας μέσα από την τελεολογική θεώρηση του φυσικού κόσμου. Η ενασχόληση με την τρίτη *Κριτική* είναι αναγκαία για την

κατανόηση της πρόσληψης του συνόλου του έργου του Καντ, από τους συγχρόνους και τους επιγόνους του.

Στέλιος Βιρβιδάκης
Καθηγητής Φιλοσοφίας
Πανεπιστημίου Αθηνών